

MIKKEL RYTTER

PAKISTAN TUR-RETUR

Forhandlinger af hjem og tilhørsforhold inden for flergenerationsfamilien

Transnational arbejdsmigration medvirker til at sprede mennesker og til tider splitte familier mellem forskellige lokaliteter rundt om i verden. Dette forhold har ikke kun en rumlig dimension, men også betydning for udformning og opretholdelse af nære relationer mellem ægtefæller, søskende samt forældre og deres børn. Når en familie vælger at flytte fra et sted i verden til et andet, er det ikke nødvendigvis alle de involverede parter, der støtter og slutter op omkring den trufne beslutning. Ofte vil der være forskelligartede følelser og interesser knyttet til nogle lokaliteter frem for andre. Dette potentielle spændingsforhold blev italesat af Mr. Shah, en ældre herre, som jeg besøgte i Pakistan.¹ Tilbage i 1990 havde han solgt sine forretninger i København for at vende tilbage til sin fødeegn med sin hustru og to sønner. De var imidlertid aldrig faldet til i Pakistan, så efter kort tid flyttede konen og sønnerne videre til England og efterlod Mr. Shah alene tilbage med ansvaret for huset, den nystartede fabrik og sin drøm om en fremtid i Pakistan. I forsøg på at affærdige mine spørgsmål om forholdet mellem tilbagevendte migrantforældre og deres børn konkluderede Mr. Shah med slet skjult henvisning til sine egne sønner: „De ældre elsker Pakistan; deres børn hader det!“

Denne artikel præsenterer tre pakistanske familier, der efter en årrække som arbejdsmigranter og indvandrere i Danmark er flyttet tilbage og har bosat sig i Pakistan. Artiklen diskuterer det forhold, at der inden for en familie kan være meget forskellige opfattelser af, hvem man er, og hvor man har hjemme. De udvalgte familiehistorier er fortrinsvis fortalt af tre familiefædre, jeg har valgt at kalde Kazim, Nadeem og Mr. Shah, men løbende inddrages også synspunkter og handlinger fra deres respektive hustruer, børn og aldrende forældre. De tre familiehistorier viser, at ikke alle familiemedlemmer deler drømmen om at vende tilbage og opbygge en tilværelse i Pakistan.

Med sit fokus på forholdet mellem forældre og børn kredser denne artikel om slægtskabsstudiets måske mest basale enhed. Roger Keesing har defineret slægtskab som relationer baseret på eller skabt ud fra kulturelt anerkendte forbindelser mellem forældre og børn samt udvidet til søskende og gennem forældrene til mere fjernt beslægtede (Keesing 1981:513). I tråd hermed anvender jeg relationen mellem børn og forældre som afsæt til en mere generel diskussion af, hvordan mennesker er forbundet til hinanden inden for flergenerationsmigrantfamilier. De udvalgte empiriske eksempler illustrerer alle, hvordan børn (både mindreårige og voksne) og deres forældre løbende kæmper om

retten til at udforme deres familieliv. Således problematiserer de i høj grad, hvorvidt den pakistanske muslimske flergenerationsfamilie overhovedet er en kollektiv enhed med fælles interesser og målsætninger.

Danmark versus Pakistan

De mandlige pakistanske migranter rejste i 1960'erne og 1970'erne mod Europa i håb om at finde arbejde og tjene penge, så de kunne højne levestandarden for sig selv og deres familier. Størsteparten havde en klar intention om at vende tilbage til Pakistan. Mange fik imidlertid etableret sig og hentede i stedet deres familier til Danmark. Efter at indvandrerstopet i 1973 definitivt lukkede grænserne for yderligere arbejdsmigration, fortsatte tilflytningen gennem familiesammenføringer af hustruer og børn samt et mindre antal aldrende forældre. Desuden kom der ved Danmarks indtræden i EF et anseligt antal pakistanske migranter fra England (Quraishy 1999:21). Således er der i dag ca. 19.500 mennesker med pakistansk baggrund i Danmark.²

Selv om gruppen af pakistanere har levet i Danmark i ca. 35 år, har mange opretholdt nære relationer til de steder og mennesker, de i sin tid emigrerede fra. Dette foregår på flere planer. Umiddelbart sker det gennem brevskriverier, telefonsamtaler, udveksling af bryllupsvideoer og senest via internettet. Samtidig har mange med jævne mellemrum benyttet deres ferie til at besøge familie og venner i Pakistan, ligesom man gennem alle årene har støttet familien økonomisk. Migranterne har investeret i deres respektive landsbyers infrastruktur – for eksempel brolægning og kloakering – og ydet økonomiske bidrag til opbygning eller udsmykning af den lokale moske. Og de senere års demografiske udvikling, hvor indvandrerne i Danmark stadig bliver ældre, har resulteret i en konstant trafik af afsjælede kroppe, der flyves til Pakistan for at blive begravet (Rytter 2005b). Endvidere har mange i kraft af deres større eller mindre økonomiske succes i *diaspora* formået at bygge huse på familiens jord i Pakistan.³ Med disse byggerier stiller de deres succes til skue. Nybyggerierne har de senere år ændret landsbyernes udseende og udtrykker klare skel mellem dem med familiemedlemmer i diaspora og dem uden. Endelig har arrangerede ægteskaber inden for familiens *biraderi*, dvs. klassifikatorisk brødregruppe, fungeret som en måde, hvorpå familier i Danmark på trods af tidslig og rumlig adskillelse har kunnet vedligeholde nære relationer til familie og andre sociale netværk i Pakistan.

Blandt den ældre generation er der mange, som i dag drømmer om at vende tilbage til Pakistan og tilbringe deres alderdom sammen med familien det sted, hvor de voksede op. Flere har gennem årene forsøgt at realisere dette ønske, men ofte er de vendt tilbage til Danmark. Enten har de ikke kunnet forlige sig med den udbredte korrupsion og måden, det pakistanske bureaukrati fungerer på, samt fraværet af hospitals- og sundhedsvæsen. Eller de er vendt tilbage i erkendelse af, at deres børn har bedre muligheder for uddannelse i Danmark (Bajaj & Laursen 1988:53). Endelig har mange opgivet deres bestræbelser på at falde til i Pakistan, fordi de savnede familie og venner i Danmark. En undersøgelse blandt ældre indvandrere fra Tyrkiet og Pakistan bosat i Rødovre Kommune viser samme mønster. De adspurgte har ofte et ønske om at vende tilbage til deres første hjemland, men for de fleste er det samtidig en betingelse, at deres børn, sviger- og børnebørn vil rejse med dem. Hvis ikke det er tilfældet, foretrækker de at blive i Danmark (Mølgaard & Lindblad 1995:129). Således vejer de emotionelle bånd til den nærmeste

familie altså tungere end ønsket om at vende tilbage til Tyrkiet eller Pakistan.

Blandt de yngre generationer, der for manges vedkommende selv er i gang med at stifte familie, er der skepsis over for at bosætte sig permanent i Pakistan. Denne generation er født, opvokset og uddannet i Danmark, hvor de har deres sociale netværk og referencerammer. Stadig flere begynder imidlertid at se anderledes på tingene. Der er en ulmende frustration over, at man som muslimsk indvandrer dagligt konfronteres med diskrimination, det være sig lige fra et tilråb eller et hadefuldt blik i supermarkedet til konkrete afvisninger på job- eller boligansøgninger. Denne type hændelser, mener mange, er intensiveret efter den 11. september 2001.⁴ Derudover ses de seneste stramminger af reglerne for familie- og ægtefællesammenføring som tegn på, at indvandrere og deres efterkommere ikke længere er ønskede i Danmark (Schmidt & Jakobsen 2004:205 ff.). Det er således en udbredt opfattelse, at man som muslim med anden etnisk baggrund ikke bliver betragtet eller respekteret som ligeværdig medborger. Det afføder løbende diskussioner blandt yngre pakistane om, hvorvidt man skulle tage chancen og forsøge at flytte sin familie til Pakistan eller et helt tredje land.

De personer og familier, som jeg besøgte under mit ophold i Pakistan, har alle tidligere boet i Danmark.⁵ De kan inddeles i tre kategorier: 1) Oprindelige arbejdsmigranter, dvs. forældregenerationen. 2) Yngre ægtepar, der af mere eller mindre idealistiske grunde beslutter at flytte deres familier til Pakistan. 3) Pakistanske kvinder opvokset i Danmark, som bliver gift med en mand i Pakistan, der har egen virksomhed eller bestrider en så central placering i regeringsapparatet eller militæret, at han ikke har nogen fordele af at blive ægtefællesammenført til Danmark. Jeg vil i denne artikel udelukkende koncentrere mig om de to første kategorier.

Etnografiske billeder

Flergenerationsfamilien er et udbredt folkeligt ideal i Pakistan.⁶ Alligevel forekommer denne familietype relativt sjældent i praksis. Både i Pakistan og blandt pakistanske familier i Danmark er kernefamilien bestående af mor, far og børn den mest udbredte familieform (Donnan 1997a:6; Schmidt 2002:66). Det er imidlertid velkendt, at der ofte er et modsætningsforhold mellem folks idealer og deres praksis. Problemet er blot, at denne indsigt ikke er reflekteret i de etnografiske beskrivelser fra området. I en udførlig gennemgang af den eksisterende litteratur om organiseringen af familier og hushold i Pakistan påpeger antropologen Hastings Donnan (1997a:4), at stort set alle beskrivelser fremhæver et mandsdomineret hushold, hvor familiens ældste mand optræder som familiens overhoved i alle, på nær exceptionelle, tilfælde. Der synes altså at være en overrepræsentation af familiestudier, hvor en patriark har uindskrænket magt og autoritet over de enkelte medlemmer og ret til at definere familiens bedste. Sammenfaldet mellem et folkeligt familieideal og relativt enslydende etnografiske beskrivelser rejser spørgsmålet, i hvilket omfang den antropologiske vidensproduktion har bidraget til at skabe et bestemt billede af pakistansk familieliv.

Flergenerationsfamilien er som nævnt et ideal, hvor familiemedlemmer forventes at tage vare på hinanden, og en familie bør være både fysisk og mentalt rummelig, så der er plads til alle. De familier, der i videst udstrækning evner at realisere dette, opnår anselig prestige fra andre. Derfor tilstræber mange – uanset om det er tilfældet eller ej

– at deres familie fremstår som et enigt og velfungerende korpus (Bajaj & Laursen 1988:28-9). Samme familieideal får løbende næring via pakistansk populærkultur som for eksempel musik, film, tv-serier og reklamer. Heri ligger ifølge Donnan en del af forklaringen på de mange om ikke misforståede, så i hvert fald forsimplede fremstillinger af pakistanske familieforhold. Gennem årene er der blevet produceret og reproduceret en række etnografiske billeder af, hvorledes pakistansk familieliv udfolder sig. Disse billeder er dels blevet til, fordi etnografer i vid udstrækning har taget deres informanternes ideale beskrivelser af deres familieliv for pålydende, og dels fordi yngre generationer af antropologer ukritisk har arbejdet videre ud fra de fremstillinger, deres ældre kollegaer har produceret (Donnan 1997a:3-4). I kraft af denne intertekstualitet, hvor nye bidrag gennem referencer og referencers referencer har fjernet sig fra den konkrete virkelighed, har antropologisk tekstproduktion medvirket til at cementere et bestemt billede af pakistansk familieliv.

Etnografiske billeder produceres imidlertid ikke kun gennem beskrivelser af pakistanske forhold. Richard Fardon påpeger, at det er en generel mekanisme i organisering og produktion af antropologisk viden, som langt hen ad vejen skyldes fagets tradition for regional specialisering. Hver region har gennem årene været forbundet med særlige problemstillinger. Slægtskab er blevet studeret i Afrika, udveksling i Melanesien, kaster i Indien osv. (Fardon 1990:26). Selv om dette forhold blev problematiseret under den såkaldte „repræsentationsdebat“, præger de regionale traditioner fortsat alle aspekter af vores vidensproduktion. Fra den første spæde problemformulering, over feltarbejdet til den senere analyse, og skiveproces (også selv om de måske ikke altid kommer i den rækkefølge) agerer vi som antropologer i et imaginært landskab optegnet af vores fortidige og samtidige kollegaer (op.cit.:24-5). Det er således et epistemologisk vilkår for produktionen af antropologisk viden, som vi må forsøge at forholde os eksplicit til.

Et etnografisk billede, der hyppigt optræder i litteraturen, er tendensen til at beskrive og forklare livet inden for den pakistanske (muslimske) familie som *kollektivistisk*. Med betegnelsen kollektivistisk menes, at alle i familien indordner sig og handler i overensstemmelse med de interesser, som den enerådige mandlige patriark har defineret for fællesskabet. Inden for den kollektivistiske familietype er individet primært konstitueret i kraft af sin familie og slægt, og alle er derfor medansvarlige for familiens ære og omdømme. I skarp kontrast hertil har man en model af den *individualistiske* familie, der menes at dominere i den moderne vestlige verden. Her ses individet som eneansvarlig for sit eget liv og som relativt uafhængig af sociale relationer til andre. Ofte vil analyser, der anvender modstillingen mellem de to familieformer, opløse dikotomien ved at foreslå variationer eller „mellestadiet“.

Trods sådanne forbehold er ideen om to familietyper komponent i den langt mere omfattende tankefigur om fundamentale forskelle mellem mennesker og deres sociale liv rundt om i verden, som Edward Said anfægtede med sin kritik af orientalismen (2002 [1978]). Said viser, hvordan forestillinger om orienten i århundreder har påvirket vestlige forskere, kunstnere og intellektuelles syn på den ikke-europæiske muslimske „anden“. Fremstillinger, der anvender individualistiske over for kollektivistiske familieformer, risikerer at indskrive sig i denne allerede etablerede forståelsesramme og derved begrænse deres analytiske potentiale. Senest har Janet Carsten i en diskussion af, hvordan vi forestiller os, at *personen* er konstitueret forskelligt verden over, rejst en lignende kritik:

Jeg mener, at det kan være potentielt vildledende at overdrive kontrasterne mellem vestlig og ikke-vestlig personlighed [...] antropologiske antagelser omkring vestens individualisme udspringer af den tradition for filosofisk liberalisme, som antropologi selv er en integreret del af, snarere end fra en etnografi over erfaringer i specifikke kontekster oplevet af mennesker i den vestlige verden (Carsten 2004:97).

Ligesom Carsten og Donnan er jeg skeptisk over for fremstillinger i litteraturen, hvor den muslimske patriarkalske familie beskrives som en kollektiv enhed. Sådanne fremstillinger synes at forsimple empiriens kompleksitet. Pakistanske hushold og familier er sjældent – hvis nogensinde – konfliktfrie enheder med fælles interesser. Vi bør derfor problematisere patriarkens rolle samt postulatet om enighed og kollektivismen inden for flergenerationsfamilien.

Eftersom flergenerationsfamilien består af personer, der adskiller sig fra hinanden med hensyn til alder, køn og civilstatus, vil jeg i stedet foreslå, at familien betragtes som en arena, hvor strategier og interesser iværksættes fra forskellige positioner og ud fra såvel individuelle som kollektive mål og motiver. Når flergenerationsfamilien betragtes således, opløses det dominerende etnografiske billede i en lang række nye udsyn, der har karakter af „partielt perspektiv“ (Haraway 1991) og „partiel sandhed“ (Clifford 1986:7). Hvert af disse udsyn på hverdagslivet i familien er indvævet i bredere livssammenhænge og strækker sig tilbage i fortiden, ind i nutiden og mod mulige fremtider. En sådan forskydning af fokus tydeliggør, at beslutninger, der berører husholdets medlemmer, sjældent træffes af én enkelt person, men i stedet er resultatet af forhandlinger mellem personer med forskellige målsætninger og adgang til hjemmets og familiens ressourcer. Det giver samlet en mere nuanceret forståelse for, hvordan magt og autoritet er fordelt og udøves inden for familien.

Fantasiens hjemlande

Sydasiatiske migranter er blevet karakteriseret som „imperial diasporas“, fordi deres migration har historisk forbindelse til det britiske imperium og dets tilstedeværelse i regionen (Bryceson & Vuorela 2002:4). Selv om diverse grupper af indere, pakistanere og bangladeshere i dag har levet i diaspora gennem generationer, relaterer mange sig fortsat til de steder, som de selv eller deres familier er rejst fra. Til at organisere disse relationer anvendes begreberne *desh* og *pardesh*.⁸ Afhængigt af kontekst refererer *desh* til land, nation, region, landsby eller hjem tilbage i for eksempel Pakistan. *Desh* er således stedet, hvor ens familie og slægt samt deres tilhørende jord befinder sig, og det er følgelig forbundet med fertilitet, spiritualitet og religiøsitet (Gardner 1993:5ff). Omvendt er *pardesh* oversat som „home from home“ eller „at home abroad“ (Ballard 1994:5) og associeret med den økonomiske og politiske magt, der ikke kan opnås i *desh*. Selv om *pardesh* rummer økonomiske muligheder for familierne, betragtes det ikke som et ubetinget attråværdigt sted at leve. Vestlig kultur betragtes som amoralisk og hedensk, og mennesker i de dele af verden menes at være plaget af promiskuitet, alkoholisme og skilsmisser (Gardner 1993:9).

Begreberne *desh* og *pardesh* er helt centrale i Katy Gardners seneste monografi (2002) baseret på livshistorier fortalt af ældre bengalske migranter, der har boet hele deres voksne liv i England. Livshistorierne reflekterer fortællernes position og situation

som ældre placeret i en social kontekst i diaspora, hvor livet er fundamentalt anderledes organiseret end det, de kender fra tidligere. Mest fremtrædende er oplevelsen af, at det højt skattede familieliv forandres omkring dem, hvilket blandt andet kommer til udtryk ved, at familiesammenhold krakelerer, og ældre overlades til sig selv. Dette fremstilles som et regulært moralsk fald. Omvendt bliver fortiden i Bangladesh erindret og fortalt som et sted, hvor flergenerationsfamilien tog vare på hinanden, for eksempel i opgaven med at tage sig af de ældste. Måden, hvorpå de ældre bruger deres erindringer aktivt i deres samtidige liv, resulterer i den type repræsentationer af fortiden, som forfatteren Salman Rushdie kalder „fantasiens hjemlande“ (1992). Disse skabes, når personlige minder om sanseindtryk og episoder fra hverdagen fortæller og genfortæller blandt migranter i diaspora og med tiden bliver givet videre til næste generation. I de ældres livshistorier antager desh karakter af et „fantasiens hjemland“, idet de vanskelige livsvilkår og begrænsede fremtidsudsigter, som de i sin tid rejste væk fra, er trådt i baggrunden eller helt forsvundet.

Katy Gardners etnografi illustrerer, hvordan oplevelser fra livet i diaspora kan medvirke til, at ens første hjemland „pludselig“ bliver tillagt en række af de positive værdier, som savnes i ens hverdag. Tilsvarende har jeg ofte hørt herboende pakistansere omtale Danmark som et sted, hvor familieværdier står for fald. De fleste kender historier fra deres egen familie, venner eller naboer, der peger i retning af, at tidligere familie- og omgangsformer er i opbrud. Jeg skal kort opridsse fire områder, hvor denne tendens kommer til udtryk i en dansk sammenhæng.

1) Autoritet: I de landsbysamfund, hvor hovedparten af pakistanske forældre i Danmark voksede op, var retten til at træffe beslutninger om familiens aktiviteter i det offentlige rum ofte en opgave for det ældste mandlige familiemedlem, mens beslutninger inden for husholdet blev varetaget af det ældste kvindelige familiemedlem (se fx Eglar 1960). I Danmark har ældre imidlertid ikke samme myndighed i kraft af deres alder alene – snarere tværtimod. Mange fra forældregenerationen er på overførselsindkomster på grund af arbejdsløshed eller nedslidning, og specielt blandt kvinderne er der mange, som taler dårligt dansk. Generelt begår unge sig mere ubesværet i det danske samfund end deres forældre, hvilket kan røkke ved sidstnævntes autoritet.

2) Køn: De gængse kønsroller bliver løbende anfægtet. Flere yngre pakistanske kvinder vælger for eksempel en erhvervskarriere frem for at være husmødre. Endvidere har den yngre generation for manges vedkommende gået i daginstitutioner, folkeskoler, ungdomsuddannelser og deltaget aktivt i forenings- og fritidsliv. Disse institutioner og aktiviteter byder alle på en række muligheder for at mødes med jævnaldrende af det modsatte køn. Ændringerne betyder, at det inden for hver enkelt familie må afklares, hvorvidt *pardah*, dvs. traditionen for regulering af adfærd og interaktion mellem kønnene, skal opretholdes, og hvorvidt for eksempel kæresteforhold er acceptabelt (Rytter 2003a:65 ff.).⁹

3) Ægteskab: Både blandt yngre og ældre udtrykkes stor bekymring over udviklingen af ægteskabsinstitutionen i Danmark. Selv om antallet af skilsmisser blandt pakistansere er lavere end gennemsnittet i befolkningen, så er der alligevel mange flere skilsmisser i dag end for blot ti år siden og i forhold til, hvad forældrene oplevede i deres egen ungdom i Pakistan. Flere unge med pakistansk baggrund i Danmark vælger i dag at lade sig skille, hvis deres ægteskab ikke fungerer. Det stigende antal skilsmisser ses som et udtryk for, at den yngre generation er ved at blive „dansk“ (Rytter 2003b:34).

4) Alderdom: Mange ældre pakistanere bekymrer sig om deres alderdom og for, om deres børn vil tage sig af dem. Traditionelt er det sønnernes ansvar at tage sig af de aldrende forældre. Mange forældre har imidlertid enten ikke plads til, at deres nygifte børn og svigerbørn kan bo hos dem, eller de må sande, at de unge ganske enkelt ikke ønsker at bo sammen med dem, men i stedet foretrækker at bo i egen lejlighed (Rytter 2005a). Faktisk udgør hushold bestående af et ægtepar og den ene ægtefælles forældre „kun“ 15 procent af alle pakistanere i Danmark (Schmidt 2002:66).¹⁰

De fire ovennævnte tendenser vedrørende autoritet, køn, ægteskab og alderdom bidrager til oplevelsen af, at velkendte familieformer forandrer sig med en hidtil uset hast i disse år. Specielt blandt ældre, der ikke længere har ungdommens evne til at omstille sig, kan ændringerne resultere i afmagt, frustration eller ensomhed. I skarp kontrast hertil står da erindringer og anekdoter fra fortiden i Pakistan. Således har erfaringer fra tilværelsen i Danmark medvirket til, at flergenerationsfamilien indtager en central placering i det „fantasiens hjemland“, der fortælles og genfortælles blandt pakistanere i Danmark – og som nogle familier forsøger at virkeliggøre ved at rejse tilbage til Pakistan.

Sin fars søn

I foråret 2004 besøgte jeg 37-årige Kazim i sin fars netop færdiggjorte hus beliggende i en mindre by med ca. 10.000 indbyggere. På daværende tidspunkt havde Kazim boet der fem måneder sammen med sin kone og børn på henholdsvis 11, 10 og fem år. Huset lå afsides på en lille grusvej og lignede et regulært palads. Det var i tre etager beklædt med kakler og udstyret med aircondition, parabol og fine møbler. Hele herligheden var omkranset af høje mure og i nattetimerne bevogtet af en vagtmand. Huset var bygget på en grund, som Kazims far havde arvet, og lå i nærheden af det sted, hvor faderens efterhånden aldrende søskende og deres familier boede.

Begge Kazims forældre kom oprindelig fra landsbyer i det centrale Punjab. De var imidlertid i sin tid flyttet til storbyen Rawalpindi, halvanden times kørsel derfra, fordi faderen fik tilbudt en stilling som skolelærer. Her blev Kazim født.

Da Kazim var tre år, rejste hans far til Danmark for at arbejde og tjene penge. Således voksede Kazim, hans lillebror og to søstre op alene med deres mor. Deres far fik hurtigt arbejde og kunne jævnligt sende penge hjem til familien. Det betød dels, at Kazim og hans søskende kunne komme i en engelsksproget privatskole i stedet for den offentlige skole, hvor undervisningen foregik på urdu, og dels at hjemmet blev udstyret med luksusartikler som køleskab og farvefjernsyn. Kazim fik sågar en cykel af sin far. Samlet betød faderens ophold i Danmark, at familiens levestandard var betragteligt bedre end de fleste andres i den gade, hvor de boede. Og én gang om året kom Kazims far tilbage til Pakistan og besøgte sin kone og børn.

I Danmark var Kazims far engageret i at hjælpe sine landsmænd. Som uddannet skolelærer havde han gode forudsætninger for hurtigt at lære dansk. Netop sprogfærdigheder var en relevant kompetence, som mange kunne bruge og nyde godt af i det spirende pakistanske miljø i København. Alt i alt var hans tilværelse i diaspora en succes, og gennem årene oparbejdede han et anseligt netværk af venner og bekendte i Danmark. I 1984 ansøgte han om og fik tilladelse til at familiesammenføre sin kone og børn. Kazim var på det tidspunkt 17 år. Han ankom med sin mor og søskende til

København og flyttede ind i faderens lille lejlighed på Vesterbro. Det var noget af en omvæltning både at skulle bo så trangt og lære at bo sammen med sin far. Kazim begyndte på en sprogskole og gennemførte derefter første del af en efg-uddannelse. Han sprang imidlertid fra, da det ikke var muligt at få en praktikplads. I stedet begyndte han at tage forskellige småjobs, hvor han blandt andet gik med aviser og gjorde rent. De senere år kørte han taxa i København.

Gennem årene vedligeholdte Kazim de venskaber, han etablerede på sprogskolen. De unge, der gik her, var alle i samme situation som nyankomne uden dansksproglige kompetencer, og det skabte grundlag for varige venskaber. Han fik også venner og bekendte blandt de mange pakistanere, der kom på besøg hjemme hos faderen. Omvendt havde han ingen danske venner.

I sin fortælling fremstillede Kazim sig selv som en social og erhvervsmæssig fiasko både i lyset af sin fars meritter og i forhold til sin yngre bror, der var succesfuld systemudvikler på en større dansk virksomhed. Hans motivation til at vende tilbage var derfor en kombination af afmagt over sin situation i Danmark og savn af det Pakistan, hvor han var opvokset. I 2003 besluttede han at rejse tilbage.

Kazim var imidlertid ikke alene. Tilbage i 1992 blev han gift med sin kusine fra England, og sammen fik de tre børn. Ægteskabet blev arrangeret af hans far og onkel. Hans hustru, der også havde boet en del af sin barndom i Pakistan, var dengang modstander af ideen om at rejse tilbage. Kazim fortalte:

Det at flytte til Pakistan var en svær beslutning, for det var kun mig, der ville det. Selv min kone var uenig. Vi snakkede i timevis: Hvad skal vi lave? Og hvad skal børnene lave? Hvad skal jeg lave og hun lave? Og hvad med varmen om sommeren? Hvilke skoler skal børnene gå på? Og hvad med økonomien? Hvorfor forlade Danmark? Så det var en meget svær beslutning.

Kazim havde imidlertid besluttet sig. For at forklare over for mig (og måske også over for sig selv), hvorfor det var så vigtigt for ham at rejse tilbage til Pakistan, lavede han en sammenligning mellem sig selv og sin yngre bror:

Min bror er en dansk type, han vil ikke tilbage til Pakistan og bo, han vil kun tilbage på ferie. Han var seks år, da han kom til Danmark, og jeg var 17 år, og det gør en forskel. Jeg har snakket med ham om det [at bo i Pakistan], men han vil ikke herved. Han kan tale urdu, men han kan ikke læse og skrive ... Jeg er født i Pakistan, derfor savner jeg det mere end min lillebror. Han er jo født [under et af moderens besøg] i Danmark, på Rigshospitalet – derfor savner han ikke Pakistan. Selv om vi selvfølgelig snakker om Pakistan. Og jeg ved godt, at der selvfølgelig er mange grimme ting som trafik, korruption, støj, usikkerhed, men alligevel savner jeg Pakistan – ellers ville jeg heller ikke bo her.

Med denne forklaring udtrykker Kazim et gennemgående træk hos de personer, jeg interviewede i Pakistan. Alle fortalte om, hvordan de i Danmark oplevede et afsavn, og at de nærmest manglede en del af sig selv. Denne del håbede de at genfinde i Pakistan. Mange måtte imidlertid sande, at det nu var aspekter ved tilværelsen i Danmark, de længtes efter. Således har livet som migrant hos mange resulteret i en permanent tilstand af rastløshed (Gardner 2002:210). Ligeledes om man befinder sig i Pakistan eller Danmark, rumsterer det evige afsavn og oplevelsen af ufuldendthed. Der er således en

ambivalens i forholdet mellem Danmark og Pakistan. De udfylder hver sit praktiske og følelsesmæssige behov, hvorfor man føler sig knyttet til dem begge.

De uregerlige forældre

Migration kan betragtes som en husholdsproces. Kun sjældent er det en enkelt person, der beslutter og realiserer migrationen. For det meste vil en række personer i familien blive mere eller mindre berørt deraf. Enten fordi de må rejse med, eller netop fordi de *ikke* rejser med, men bliver tilbage. Da vil økonomiske bidrag fra arbejdsmigranten givetvis være med til at ændre deres liv og tilværelse, som det var tilfældet i Kazims barndom. Endvidere betyder migration, at hushold og familieliv må organiseres på nye måder, for eksempel kan en mands arbejdsmigration betyde, at hans hustru må påtage sig en række opgaver i det offentlige rum, som ellers ville være mandens domæne (Lefebvre 1999:252 ff.).¹¹

Ligesom migration er også returnmigration en beslutning, der berører hele familien. Man har imidlertid forskellige forudsætninger og motiver for at ville bo enten i Pakistan eller Danmark. Denne type af uenigheder mellem generationerne i familien vil blive diskuteret i de følgende afsnit: først relationerne mellem voksne børn og deres efterhånden gamle forældre, dernæst relationerne mellem forældre og deres mindreårige børn.

I Islamabad besøgte jeg Nadeem og hans familie. De boede i hovedstaden i en regulær flergenerationsfamilie bestående af Nadeem, hans hustru, deres fire børn samt hans forældre og tre af hans søskende. Nadeem var født i Pakistan, men flyttede til Danmark med sine forældre i 1971. Mens deres børn var små, forsøgte Nadeems forældre flere gange at vende tilbage til Pakistan. De ønskede ikke, at deres børn skulle vokse op som tilflyttere i Danmark, blandt andet fordi Nadeems far i sin barndom i Punjab havde været tilflytter fra Kashmir, og den oplevelse af at være tilflytter og anderledes ønskede han ikke for sine børn. Trods gentagne forsøg var den lille familie imidlertid hver gang vendt tilbage til Danmark, idet forældrene dengang ikke havde økonomiske ressourcer til at opnå samme levestandard eller uddannelsesmuligheder for deres børn i Pakistan, som de havde i Danmark.

Nu forholdt det sig imidlertid anderledes. Nadeem var uddannet som læge og havde et velbetalt job på et hospital i Norge. Det indebar, at han cirka en gang om måneden fløj til Norge og arbejdede intensivt i en uge. Resten af tiden tilbragte han i Pakistan med familien.¹² Qua den ordning havde Nadeem, hans hustru og forældre økonomisk råderum til at virkeliggøre deres fælles drøm om at bo sammen hele familien. Derfor flyttede Nadeem sine aldrende forældre fra deres mindre prangende hus i faderens landsby, hvor de hidtil havde boet tæt på gamle venner og familie, til sit hus i hovedstaden. Forældrene kunne imidlertid ikke lide at bo i Islamabad, fordi „det var ligesom Danmark“, idet folk holdt sig inden døre i deres store huse. Det eneste liv, der var på gaden, var vagterne, der stod og sladrede med hinanden. De foretrak landsbyen, og de håbede begge, at de denne sommer kunne få lov til at bo noget tid i deres hus i landsbyen. De ville gerne hjem.

I Kazims tilfælde delte hans forældre ikke – i hvert fald under de nuværende betingelser – sønnens drøm om at vende tilbage og bosætte sig i Pakistan. Om det forklarede Kazim:

Jeg vil gerne have, at mine forældre skal flytte herved til Pakistan. Nu har de arbejdet nok, min far er over 60, min mor er over 50. Min far venter på sin folkepension. Den får han om to år. Jeg har snakket med ham om det, men han siger: Vent to år!

Jeg vil have ham her i Pakistan, selv om han ikke vil det. Jeg vil have, at han skal flytte til Pakistan, for hans bror og søstre er i Pakistan, og han har levet nok uden dem. Han har så lidt tid tilbage til at bo sammen med sin familie. Det var også meningen med, at vi byggede det her hus, så hans søskende kan komme her. Nu har han været væk fra dem i næsten 35 år. Og han havde i mange år ikke chance for at se dem, så ...

Mikkel (afbryder): Vil din far slet ikke tilbage?

Kazim: Han vil ikke, han vil hellere være i Danmark. Jeg venter bare på, at der går to år, når han bliver 65 år, så skal han. Og vi kan godt få ham til at flytte til Pakistan.

Kazims far deler ikke sønnens drøm om Pakistan. Han har sit eget liv, arbejde, sine tre øvrige voksne børn, sviger- og børnebørn samt hele sit sociale netværk i Danmark, og det er han ikke umiddelbart villig til at opgive.

I både Nadeems og Kazims tilfælde bliver retten og autoriteten til at definere „familiens bedste“ overdraget fra far til søn inden for familien. I Nadeems tilfælde har forældrene helt overladt det til deres succesfulde søn at træffe væsentlige beslutninger. Alt, de gør, er at håbe på et sommerophold i deres hus ude i landsbyen. Kazim derimod afventer, at hans far går på pension, og da vil han med vold og magt have ham til Pakistan. Dels for at realisere sit eget ønske om en stor lykkelig familie og dels som en strategi til at modvirke sin egen isolation. Kazims tilknytning til landsbyen er yderst begrænset. Alle hans erindringer, venner og bekendte er knyttet til hans opvækst i Rawalpindi. Af samme grund er det sjældent, at han selv, hans kone eller datter forlader huset og den indhegnede grund.¹³

De to eksempler viser, at Pakistan ikke kun er Pakistan. Kazim, Nadeem samt deres respektive familier er ikke blot *transnationale* i kraft af deres relationer og tilhørsforhold til både Pakistan og Danmark. De er i mindst lige så udbredt grad *translokale*, idet det først og fremmest er specifikke lokaliteter, de føler sig knyttet til (Pedersen 2002:16). Når Pakistan optræder som et „fantasiens hjemland“, sker det på baggrund af mere eller mindre konkrete, men altid yderst personlige erindringer og oplevelser af „det velkendte“. For Nadeems forældre er det ikke Islamabad, men deres hjem i landsbyen. For Kazim er det minderne fra Rawalpindi.

Børnenes mytteri

Det er et gennemgående træk i mine interviews og feltefaringer, at børn ofte får det svært. Børn er i en position, hvor de er underlagt beslutninger, som de voksne træffer, hvilket i dette tilfælde vil sige beslutningen om at vende tilbage til Pakistan. De bliver fjernet fra det liv, som de hidtil har levet, for i stedet at blive placeret i en anden del af verden, hvor hverdagen er organiseret på nye måder. Det er en brat omvæltning og kan være kim til utilfredshed eller sorg (Anderson 1998; Olwig 1998).

Hos Kazim havde hans børns utilfredshed med hans beslutning om at flytte til Pakistan udmøntet sig i et mindre mytteri inden for husholdet.

Mikkel: Af dine tre børn går de to ældste i skole i Danmark ...

Kazim (afbryder): Ja. Det gør de nu, men det skal de ikke blive ved med ... Vi kom

hened for fem måneder siden med hele familien. Men jeg vil ikke presse mine børn til, at de skal bo i Pakistan. De var glade for det i de første tre, fire uger. Men da tiden gik, så begyndte de at savne Danmark, og de talte kun dansk med hinanden. Og de havde ingen legekammerater her. De sad hele tiden og sagde, at de kedede sig, og at de ikke ville bo i Pakistan, selv om de havde *alt*, hvad de ville have. De havde computer, playstation, internet, video osv. Alt, hvad jeg kunne skaffe, men de var ikke glade for at bo her.

Det blev derfor besluttet, at de to ældste børn på 11 og 10 år skulle flytte tilbage til Danmark og bo hos deres bedsteforældre. Den yngste datter på fem år boede imidlertid fortsat hos forældrene i det store hus i landsbyen. Hun havde ikke samme ressourcer som sine ældre søskende til at formulere eller gennemtrumfe et ønske om at vende tilbage. Kazim var dog opmærksom på, at hun savnede Danmark, idet hun dagligt talte om børn og pædagoger fra sin børnehave.

Når familiefædre som Kazim og Nadeem flytter deres familie til Pakistan, sker det ofte i håb om at afhjælpe følelsen af ufuldendthed. Returnmigration er deres strategi til at overvinde en måske årelang oplevelse af fremmedgørelse i Danmark, og de håber (og opnår måske) at kunne føle sig hjemme i Pakistan. Med beslutningen om at bosætte sig i Pakistan risikerer de imidlertid at videregive samme følelser til deres børn. Kazims eksempel viser, at selv om hans børn nok i nogle sammenhænge vil blive omtalt som „fremmede“ i Danmark i kraft af deres pakistanske baggrund, så er det alt andet lige her, de er opvokset og har deres primære referencerammer og erfaringsgrundlag. Omvendt er de i Pakistan kategoriseret som „fremmede“ i stort set alle sammenhænge. Som resultat af deres forældres beslutning er de blevet placeret i en fundamental anden kontekst, hvilket for eksempel indebærer en anden skoledisciplin eller det forhold, at de ikke længere kan lege udendørs uden opsyn af voksne. Ydermere betragter både naboer og den resterende familie dem som danskere. Det betyder samlet, at børnene hverken føler sig hjemme eller bliver betragtet som hjemmehørende i Pakistan. Forældrenes forestillinger om desh har aldrig været deres.

Hjem til forhandling

Ovennævnte eksempel handler om Kazims mindreårige børn, men også „børn“ i teenageårene udkæmper symbolske kampe med deres forældre om retten til at definere „familiens bedste“, og hvor de har hjemme. Dette uddybes i Mr. Shahs historie.

Som det blev opridset i artiklens indledning, solgte Mr. Shah i 1990 sine forretninger i København og flyttede med sin hustru og to små sønner til Pakistan. Her fik han efter nogen tid etableret en af de fabrikker, der i dag producerer og distribuerer den type kakler, som beklæder de prangende huse, migrantfamilier bosat i pardesh gennem de senere år har opført i Gujrat-provinsen. Mr. Shah boede selv i et sådan veludstyret hus lidt uden for den landsby, hvor han var født og opvokset. Hans hustrus familie var fra samme landsby, men da hendes forældre i sin tid emigrerede, var hun vokset op i England. Hun besluttede sig efter kort tid for, at hun hverken kunne eller ville bo i Pakistan. I stedet flyttede hun tilbage til England med deres to drenge og bosatte sig i nærheden af sine forældre og søskende. Der har de boet siden, men de har jævnligt været i Pakistan for at besøge Mr. Shah, ligesom han har været i England for at besøge dem.

I dag er sønnerne imidlertid ved at være voksne, og Mr. Shah er ved at komme op i årene. Derfor vil han gerne have sin familie permanent til Pakistan. Konkret ønsker han, at de to sønner skal overtage fabrikken, men her opstår problemet, for det vil de ikke. Begge sønner er opvokset og uddannet i England, og de keder sig bravt, når de besøger deres far i landsbyen i Pakistan. Til Mr. Shahs store fortrydelse er ingen af drengene synderligt interesseret i driften af fabrikken. De har derfor indgået et kompromis: Sønnerne skal være i Pakistan på skift for at lære produktionen og virksomheden at kende. Senere skal de så også opstarte et firma i England. Herefter skal de på skift bo et år i Pakistan og varetage fabrikkens daglige drift, mens den anden passer firmaet i England.

Alt dette forklarer Mr. Shah og hans yngste søn, 19-årige Farouk, som på dette tidspunkt er på besøg i Pakistan sammen med sin mor, mig hen over middagen ved mit første besøg. Senere afslører Farouk for mig på tomandshånd, at han og hans bror har en alternativ plan. Den går ud på at bringe begge deres forældre med til England, når faderen holder op med at arbejde. De spiller blot med på fabriksplanerne for at glæde ham.

Farouk og hans bror har således to strategier. For det første lader de som om, at ideen med to forretninger er et acceptabelt kompromis for dem begge. Derved kan de investere tid og penge i en forretning i England, uden at deres far får nys om deres alternative dagsorden. For det andet har familien netop investeret i et nyt rækkehus i England, hvor moderen og drengene skal bo. Det er en måde at langtidssikre deres relation til det sted i England, hvor de er vokset op.

Mr. Shah ved dog, at drengenes entusiasme omkring drift af fabrikken og en fremtid i Pakistan er yderst begrænset, og derfor har han iværksat sine egne strategier. For det første har han og hans kone netop forlovet deres ældste søn med en pige fra deres familie i landsbyen. Det er en meget konkret måde at binde sønnen til Pakistan. For det andet har Mr. Shah ansat en protegé på fabrikken. Det er en ung mand fra egnen, som udviser al den interesse for virksomheden, som hans egne sønner mangler. Uafhængigt af hinanden gør de begge meget ud af at forklare mig, at de betragter hinanden som far og søn. Der er måske lagt op til, at Mr. Shah vil lade denne unge mand træde til og drive fabrikken videre, når hans sønner nu engang er så uinteresserede.

Pakistan tur-retur

Drømmen om at vende tilbage til Pakistan er ofte knyttet til ønsket om at muliggøre den store lykkelige familie. Jeg har præsenteret tre eksempler, hvor Kazim, Nadeem og Mr. Shah hver især formulerer – og forsøger at realisere – visioner om, hvordan deres familieliv skal organiseres. Det er imidlertid tydeligt, at deres respektive familie-medlemmer gør ligeså. Således viser de tre familiefortællinger, hvordan der inden for flergenerationsfamilien iværksættes diverse strategier i forsøget på at indfri individuelle mål for fremtiden.

Kazim står alene med drømmen om at samle hele familien i Pakistan. Hverken hans hustru eller børn vil bo der, og heller ikke hans aldrende far ønsker at opgive sit liv i Danmark for at flytte tilbage. Det er derfor tvivlsomt, hvor længe Kazim vil blive boende i sit store hus. Han har ikke noget job og ingen udsigt til at få noget. Gennem de sidste

fem måneder har familien levet af hans opsparing, men pengene er ved at være brugt. Derfor har de behov for de penge, hans far sender ned til ham. Kazims plan er at arbejde som chauffør i Danmark, og han forklarer, at et års taxakørsel i Danmark kan dække familiens leveomkostninger i Pakistan i cirka fire år. Men ud over de økonomiske trængsler lever han også socialt isoleret, og han erkender, at han er begyndt at savne Danmark.

Det går bedre for Nadeem. Han er i gang med at realisere sin og forældrenes drøm om en flergenerationsfamilie i Pakistan, om end de gør det på forskelligt grundlag. Nadeem vil kun bo i Islamabad, fordi hovedstaden opfylder alle hans behov om ordentlig hygiejne, varmt vand og strøm, mulighed for biografture og restaurantbesøg samt internationale skoler til børnene. For hans forældre er livet i Islamabad imidlertid næsten ligesom at bo i Danmark. Det er derfor ikke helt deres forestilling om *desh*, som familien er i gang med at virkeliggøre.

Endelig må tiden vise, hvordan familien Shah vil organisere sig i fremtiden. Vil Mr. Shah nødtvungent føje sine sønner og acceptere en alderdom i England, eller vil de indordne sig faderens ønsker og drive fabrikken i Pakistan – eller vil han ende med at forfremme sin protegé til „søn“? Det vil i givet fald betyde, at den unge mand (og hans fremtidige hustru) både overtager firmaet og forpligtelsen til at tage sig økonomisk, praktisk og emotionelt af den aldrende Mr. Shah.

Familiehistorierne viser i al fald to ting. For det første, at autoriteten til at organisere familielivet og retten til at definere „familiens bedste“ er placeret inden for den patriarkalske familiestruktur. Det er én person, som tager væsentlige beslutninger på familiens vegne. Denne position og de forpligtelser og rettigheder, det indebærer, videregives fra far til søn inden for familien. De konkrete familiefortællinger viser imidlertid, hvordan denne autoritet løbende bliver anfægtet af flergenerationsfamiliens øvrige medlemmer. Hustruer, børn og aldrende forældre har alle mere eller mindre eksplicite strategier til at manipulere med patriarkens autoritet og derved få deres egne viljer og ønsker igennem. De præsenterede eksempler slår således skår i det dominerende etnografiske billede af den pakistanske (muslimske) kollektivistiske familie, hvor alle indordner sig beslutninger truffet af den enerådige patriark. Empirien lægger derfor op til nogle mere principielle overvejelser om, hvordan etablerede „sandheder“ inden for antropologien løbende præger vores etnografiske studier og analytiske potentialer.

For det andet viser de tre familiehistorier, hvordan betydningerne af Pakistan og Danmark og det komplementære begrebspar *desh/pardesh* ændrer sig. For kommende generationer af borgere med pakistansk baggrund i Danmark vil betydningerne givetvis være helt andre, end det er tilfældet for den ældre generation af migranter, der er opvokset i Pakistan. De kommende generationer vil sandsynligvis i stigende grad begynde at betragte og forstå sig selv sig som andet end udelukkende pakistanere. Hvorvidt det bliver som københavnere, danskere, EU-borgere, muslimer, kosmopolitter, sydasiater eller som noget helt syvende, det må fremtidige etnografiske studier svare på. Jeg antager altså ikke, at Pakistan vil miste sin betydning for de kommende generationer (for det vil næppe ske), men at Pakistan og *desh* i fremtiden vil blive associeret med andre karakteristika, end det er tilfældet i dag.

Endelig illustrerer de tre familiehistorier, at det Pakistan, som arbejdsmigranterne i sin tid forlod og stadig drømmer sig tilbage til, synes at være forsvundet for altid, selv for dem, der rejser tilbage med deres familie for at lede efter det. Således forholder det sig nu engang med „fantasiens hjemlande“. Der er aldrig nogen vej tilbage.

Noter

1. Denne artikel bygger på etnografisk materiale indsamlet i Pakistan i foråret 2004 for Dansk Folkemindesamling som led i projektet „Pakistanske Danmarkshistorier“ under forskningsprogrammet „Kulturelle fortællinger“ (se www.dafos.dk). Jeg vil i den forbindelse gerne takke Mazhar Hussain og Imran Hussain og deres familier for praktisk hjælp og gæstfrihed, Knud Højgaards Fond for økonomisk støtte til projektet samt Marianne Holm Pedersen, Sally Anderson og *Tidsskriftet Antropologis* gæsteredaktion for kompetente ændringsforslag til manuskriptet. Artiklens endelige indhold er dog alene mit ansvar.
2. Jeg anvender konsekvent den nationale kategori *pakistaner* i præsentationen af informanter og deres familier, på trods af at flere havde enten dansk eller engelsk statsborgerskab. Herved gør jeg mig skyldig i et konstituerende overgreb, hvor de omtalte personer ikke har mulighed for at definere sig selv på andre måder. Konsekvensen bliver, at jeg medvirker til at reproducere forestillingen om en national orden (Rytter 2003a: 11-12). Dette er uheldigt, men kan forhåbentlig afbødes med denne præcisering.
3. Med *diaspora* forstås en befolkning, der er spredt fra et hjemland til to eller flere territorier, hvor den oparbejder en vedvarende tilstedeværelse, og hvor der foretages forskellige typer udvekslinger (social, økonomisk, politisk, kulturel) mellem de geografisk adskilte grupper, der udgør den samlede diaspora (Van Hear i Pedersen 2002:33).
4. Oplevelsen af en tiltagende diskrimination mod muslimer i Danmark efter den 11. september 2001 dokumenteres i flere rapporter udarbejdet af „European Monitoring Centre on Racism and Xenofobia“ (EUMC). Se for eksempel: <http://www.eumc.eu.int/eumc/material/pub/anti-islam/collection/Denmark.pdf>
5. Mit ophold i pakistansk Punjab strakte sig over fem uger, hvor jeg besøgte og boede hos familier i Islamabad, i landdistriktet omkring Kharian samt i Lahore. I den relativt korte, men intense periode indsamlede jeg ti bandede livshistorier og et tilsvarende antal genskabt ud fra noter. At de tre gennemgående hovedpersoner – Kazim, Nadeem og Mr. Shah – i denne fremstilling alle er mænd, er ikke noget tilfælde. Trods min deltagelse i hverdags- og familieliv var det hovedsageligt i selskab med familiernes mandlige medlemmer, at jeg havde lejlighed til mere indgående og uddybende samtaler. Således var mit køn både med til at muliggøre og begrænse, hvilket empirisk materiale jeg fik adgang til.
6. Pakistan blev oprettet i 1947. Muhammad Ali Jinnah, der som leder af Muslim League havde været en samlende skikkelse i bestræbelserne på at opnå selvstændighed fra Indien, blev samme år udnævnt til nationens første generalguvernør. I Jinnahs tale til Pakistans grundlovgivende forsamling den 11. august definerede han Pakistan som en sekulær stat, hvis indbyggere primært var borgere, og hvor etniske og religiøse forskelle var et personligt anliggende henlagt til privatsfæren (Laurents 1998:68). Intentionerne til trods har Pakistan i kraft af en overvejende muslimsk befolkning og skiftende religiøst funderede regimer fungeret som en islamisk stat. Inden for islam betragtes familien som samfundets grundlæggende enhed, hvorfor den velfungerende familie er blevet ophævet til en direkte vej mod et velfungerende samfund (Bano 1997). Således er pakistanske forestillinger om familien nært forbundet med både nationens ideologiske grundlag og islam.
7. Louis Dumonts *Homo Hierarchicus* (1980), hvor han skelner mellem samfund baseret på individualistiske og holistiske ideologier, har givet medvirket til at udbrede ideen om, at der findes individualistiske og kollektivistiske måder at organisere tilværelsen på. Dumonts bidrag er gennem årene blevet (mis)brugt i et utal af sammenhænge og har medvirket til at cementere et orientalistisk skel mellem „os“ og „dem“, hvorefter de to idealtyper fremstår som fundamentalt forskellige og nærmest usammenlignelige måder at være menneske på. For yderligere diskussion henvises til Spiro (1993), Walle (2004) og Carsten (2004, kap. 4).
8. Roger Ballard (1994) anvender begreberne *desh* og *pardesh*, mens Katy Gardner (1993, 2002) diskuterer forholdet mellem *desh* og *bidesh*. På baggrund af deres respektive fremstillinger mener jeg, at forskellen primært er sproglig, dvs. mellem urdu og bangla, mens betydningerne af de anvendte begreber synes at være den samme. For overskuelighedens skyld anvender jeg udelukkende betegnelserne på urdu, altså *desh* og *pardesh*.
9. For en mere fyldestgørende redegørelse for, hvorfor og hvordan *purdah* effektueres mellem kvinder og mænd over store dele af Sydasiens, henvises til Papanek (1973).
10. Til sammenligning viser samme undersøgelse, at det blot er en procent af den samlede befolkning i Danmark, der lever i en familietype, hvor et ægtepar bor sammen med den enes forældre (Schmidt 2002:66).

11. I de tilfælde, hvor manden vender hjem efter en årrække som arbejdsmigrant i for eksempel Mellemøsten, kan det skabe store problemer i familien. For da skal hans hustru måske afgive nogle af de friheder og pligter i det offentlige rum, som hun har været vant til i alle de år, manden var væk. Dette skaber så mange og enslydende konflikter i pakistanske returnermigrantfamilier, at det har fået sin egen kliniske betegnelse som *Dubai-syndromet* (Donnan 1997b).
12. Dette arrangement kvalificerer til betegnelsen „mobile livelihood“ (Olwig & Sørensen 2002). Ikke sjældent fortsætter tilbagevendte migranter med at arbejde i Danmark eller andre steder uden for Pakistan. I begge tilfælde er lønningerne så meget højere, at det bliver en attraktiv løsning for mange familier.
13. Mange tilbagevendte udtrykte stor utryghed omkring situationen i Pakistan, for eksempel omtalte de sig selv og deres familier som potentielle mål for kidnapninger og efterfølgende pengeafpresninger. Jeg mødte ingen, der havde oplevet dette selv eller kendte nogen i familien eller omgangskredsen, der reelt havde været udsat for det. Alligevel florerede rygter, hvilket øgede den generelle usikkerhed. Resultatet blev i flere tilfælde, at familierne murede sig inde i deres store huse, satte gitter for vinduerne og ansatte bevåbnede vagter for natten. Således frygtede mange det Pakistan, de også efterstræbte. De mange præventive foranstaltninger nærmede sig en form for selvvalgt isolation.

Litteratur

- Anderson, Michael
1998 Transnationale barndomme. Refleksioner over børnemigranter og identitet. Tidsskriftet Antropologi 38:107-16.
- Bajaj, Kiron & Helle Søby Laursen
1988 Pakistanske kvinder i Danmark – deres baggrund og tilpasning til det danske samfund. Odense: Sydjysk Universitetsforlag.
- Ballard, Roger
1994 The Emergence of Desh Pardesh. I: Roger Ballard (ed.): Desh Pardesh. South Asian Presence in Britain. Delhi: D.K. Publishing Corporation.
- Bano, Sabra
1997 Women, Class and Islam in Karachi. I: Hastings Donnan (ed.): Family and Gender in Pakistan. Domestic Organization in a Muslim Society. New Delhi: Hindustan Publishing Corporation.
- Bryceson, Deborah & Ulla Vuorela
2002 Transnational Families in the Twenty-first Century. I: D. Bryceson & U. Vuorela (eds.): The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks. Oxford: Berg.
- Carsten, Janet
2004 After Kinship. New York & Cambridge: Cambridge University Press.
- Clifford, James
1986 Introduction: Partial Truths. I: J. Clifford & G. Marcus (eds.): Writing Culture, the Poetics and Politics of Ethnography. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Donnan, Hastings
1997a Family and Household in Pakistan. I: Hastings Donnan (ed.): Family and Gender in Pakistan. Domestic Organization in a Muslim Society. New Delhi: Hindustan Publishing Corporation.
1997b Return Migration and Female-Headed Households in Rural Punjab. I: Hastings Donnan (ed.): Family and Gender in Pakistan. Domestic Organization in a Muslim Society. New Delhi: Hindustan Publishing Corporation.
- Dumont, Louis
1980 Homo Hierarchicus. The Caste System and Its Implications. Chicago: University of Chicago Press.
- Eglar, Zekiye
1960 A Punjabi Village in Pakistan. New York: Columbia University Press.

- Fardon, Richard
1990 Localizing Strategies: The Regionalization of Ethnographic Accounts. General Introduction. Glasgow: Scottish Academic Press LTD.
- Gardner, Katy
1993 Desh-Bidesh: Sylheti Images of Home and Away. *Man*, New Series 28(1):1-15.
2002 Age, Narrative and Migration. The Life Course and Life Histories of Bengali Elders in London. Oxford & New York: Berg.
- Haraway, Donna
1991 Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. I: Donna Haraway: Simians, Cyborgs and Women. The Reinvention of Nature. London: Free Association Books.
- Keesing, Roger M.
1981 Cultural Anthropology. A Contemporary Perspective. New York: Saunders College Publishing.
- Laurents, Charlotte Bach
1998 National selvbestemmelse. Pakistans dilemma. Specialerækken nr. 102. Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Lefebvre, Alain
1999 Kinship, Honour and Money in Rural Pakistan. Subsistence Economy and the Effects of International Migration. Nordic Institute of Asian Studies. Monograph Series no. 78. Richmond: Curzon Press.
- Mølgaard, Mette & Peter Lindblad
1995 Aging and Immigrants: Their Condition and Expectation to Old Age. Multiculturalism in the Nordic Societies 516. Nordisk Ministerråd.
- Olwig, Karen Fog
1998 Børn i vestindiske familienetværk. Fire livshistorier fra Nevis. Tidsskriftet Antropologi 38:117-32.
- Olwig, Karen Fog & Ninna Nyberg Sørensen
2002 Mobile Livelihoods: Making a Living in the World. I: N.N. Sørensen & K. F. Olwig (eds.): Work and Migration: Life and Livelihoods in a Globalized World. London: Routledge.
- Papanek, Hanna
1973 Purdah: Separate Worlds and Symbolic Shelter. *Comparative Studies in Society and History* 15(3):289-325.
- Pedersen, Marianne Holm
2002 Between Homes. Post-War Return, Emplacement, and the Negotiation of Belonging in Lebanon. Specialerækken nr. 240. Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Quraishy, Bashy
1999 Fra Punjab til Vesterbro. Det pakistanske samfund i Danmark. København: Forlaget Etnisk Debatforum
- Rushdie, Salman
1992 Fantasiens hjemlande. Essays og kritik 1981-1991. Århus: Samleren.
- Rytter, Mikkel
2003a Lige gift. En antropologisk undersøgelse af arrangerede ægteskaber blandt pakistanere i Danmark. Specialerækken nr. 261. Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
2003b Min kone skal være ... Tre fortællinger om arrangerede ægteskaber. *Jordens Folk* 2:28-34.
2005a Ægteskab som bevægelse: Positioner og interesser i et arrangeret ægteskab. I: L. Gilliam, K.F. Olwig & K. Valentin (red.): Lokale liv, fjerne forbindelser: Studier af børn, unge og migration. København: Hans Reitzels Forlag.
2005b Til døden os skiller ... eller forener. Pakistanske oplevelser af hjem og tilhørsforhold. *Social Kritik* 99:42-50.

- Said, Edward
2002 [1978] Orientalisme: Vestlige forestillinger om orienten. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Schmidt, Garbi
2002 Tidsanvendelse blandt pakistanere, tyrkere og somaliere – et integrationsperspektiv.
København: Socialforskningsinstituttet 02:28.
- Schmidt, Garbi & Vibeke Jakobsen
2004 Pardannelse blandt etniske minoriteter i Danmark. København: Socialforskningsinstituttet
04:09.
- Spiro, Melford E.
1993 Is the Western Conception of the Self “Peculiar” within the Context of the World Cultures?
Ethos 2:107-53.
- Walle, Thomas M.
2004 Menn og maskuliniteter i en minoritetskontekst. I: Øivind Fuglerud (red.): Andre bilder av
„de andre“. Transnasjonale liv i Norge. Oslo: Pax Forlag.

